

GÜNAY MÜZƏNFƏR QIZI QULIYEVA

baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-mail: Gunay_Verdiyeva@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN MÜCƏRRƏD MƏNALI İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, mücərrəd isimlər, sözyaratma üsulları, sıfır şəkilçi, müqayisə*

Key words: *word formation, abstract nouns, word formation methods, zero suffix, comparison*

Ключевые слова: *словообразование, абстрактные существительные, способы словообразования, нулевой суффикс, сравнение*

Məlum olduğu kimi, feil hərəkət, hal və vəziyyət bildirən əsas nitq hissəsidir. O, bütövlükdə cümləni öz ətrafında cəm eləyir, «onu qrammatikanın mürəkkəb qaydalarına uyğun surətdə qurur» [3, s. 220] və bu səbəbdən zəngin sözformalardan ibarət olur.

Feil geniş sintaktik idarəçilik imkanlarına və çoxsaylı morfoloji paradiqmaya malik olduğu kimi, həm də ən böyük sözyaratma potensialına malikdir. «Bütün nitq hissələri içərisində feil ən geniş sözyaratma əlaqələri ilə fərqlənir. ... Feil bütün nitq hissələrinin sözyaratma sisteminə daxil olaraq rus dilinin söz yaradıcılığının bütün sahələrini birləşdirir» [7, s. 286]. Bu halı eynilə Azərbaycan və ingilis dillərinə də şamil etmək olar. Mərkəzi nitq hissəsi kimi feil bu dillərdə də tez-tez və çox asan digər leksik-qrammatik söz qrupları ilə sözyaratma əlaqəsinə girir. Feildən müntəzəm olaraq həm başqa nitq hissələri, həm də digər nitq hissələrindən feillər yaranır. «Feildən digər nitq hissələrinin yaranması söz yaradıcılığının həm formal, həm də semantik cəhətdən müxtəlif, olduqca genişşaxəli və fəal sahələrindən biridir» [6, s. 6].

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində feil daha çox törəmə isimlərin yaranmasında yüksək fəallıq göstərir. Hazırkı məqalədə biz feillərdən düzəlmiş isimlərin yalnız bir növünün, mücərrəd prosessual mənalı isimlərin yaranması yollarından danışacağıq.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində bütün feillərdən ya bir, ya da iki onların mücərrəd mənalı isimləri, sintaktik derivatları əmələ gəlir. Azərbaycan dilində bu proses, əsasən, *-ma/-mə* şəkilçisinin köməyi ilə yerinə yetirilir. Məsələn, *an(maq) – anma, gör(mək) – görmə, yanaş(maq) – yanaşma, vuruş(maq) – vuruşma, didiş(mək) – didişmə, qatıl(maq) – qatılma, basdır(maq) – basdırma, bölün(mək) – bölünmə, qarışdır(maq) – qarışdırma, bitişdir(mək) – bitişdirmə, ağart(maq) – ağartma, göyərt(mək) – göyərtmə* və s.

Göründüyü kimi, bu şəkilçi həm sadə, həm də düzəltmə, həm təsirli, həm də təsirsiz və həm də bütün növ feillərin əsaslarına qoşularaq uyğun isim əmələ gətirir. Belə cütlüklərin üzvləri ümumilikdə bir-birindən, demək olar, heç nə ilə fərqlənmir. Feillər hərəkətin, hal-vəziyyətin konkret adını, onlardan törəyən isimlər isə hərəkətin, hal-vəziyyətin abstrakt adını ifadə edir. Bu şəkilçinin köməyi ilə bəzən konkret mənalı isimlər də düzəlir, məsələn: *düymə* (köynəkdə), *gəlmə* (insan), *döşəmə* (pol), *bozartma* (yemək növü).

Azərbaycan dilində xeyli sayda mücərrəd mənalı isimlər *-ış/-iş/-uş/-üş* şəkilçisi və yaxud onun *-yış*⁴ variantının köməyi ilə düzəlir: *get(mək)* – *gediş*, *bax(maq)* – *baxış*, *uç(maq)* – *uçuş*, *bildir(mək)* – *bildiriş*, *gül(mək)* – *gülüş*, *otur(maq)* – *oturuş*, *sıçra(maq)* – *sıçrayış*, *titrə(mək)* – *titrəyiş* və s.

-in/-in/-un/-ün şəkilçisi də kifayət qədər düzəltmə Azərbaycan sözlərinin yaranmasında iştirak edir: *ax(maq)* – *axın*, *sağ(maq)* – *sağın*, *ək(mək)* – *əkin*, *biç(mək)* – *biçin* və s. Bəzən bu mənada isimlərin yaranmasında *-in*⁴, *-ış*⁴ şəkilçiləri əvəzinə, *-im*⁴ şəkilçisi istifadə olunur: *bax(maq)* – *baxım*, *biç(mək)* – *biçim*, *otur(maq)* – *oturum*, *doğ(maq)* – *doğum*. «Eyni anlayışı bu şəkilçilərin hər ikisinin köməyi ilə də ifadə etmək olar: *sağım* – *sağın*, *biçin* – *biçim*, *qırxın* – *qırxım* və s. Əslində, bunlar *m-n* keçidi ilə bir mənşəlidir» [3, s. 53].

Azərbaycan dilində mücərrəd mənalı isimlərin əmələ gəlməsində *-qı/-ki/-qu/-kü/-ğı/-gi/-ğu/-gü* şəkilçiləri də aktiv rol oynayır, məsələn: *alqı* – *satqı*, *seçki*, *pusqu*, *çalğı*, *bölgü*, *qurğu*, *sevgi*, *vergi* və s. Onlardan bəziləri həm prosessual mücərrəd, həm də konkret əşya mənalı isimlər düzəldir, məs: *çal(maq)* – *çalğı* (mücərrəd isim), *sarımaq* – *sarğı* (konkret isim); *sev(mək)* – *sevgi* (mücərrəd isim), *sil(mək)* – *silgi* (konkret isim); *qur(maq)* – *qurğu* (kiməsə *qurğu* *qurmaq*), *qur(maq)* – *qurğu* (alət), *iç(mək)* – *içki* (mücərrəd prosesin adı), *iç(mək)* – *içki* (konkret içki növləri – *spirtli içkilər*) və s. Belə hallar, əlbəttə, adiçəkilən şəkilçilərin çoxmənalılığına dəlalət edir. Dilimizdə *-tı/-ti/-tu/-tü*, *-ıntı/-inti/-untu/-üntü* şəkilçiləri ilə də düzələn abstrakt isimlər mövcuddur, məsələn: *çığırt(maq)* – *çığırtı*, *hönkür(mək)* – *hönkürtü*, *ovun(maq)* – *ovuntu*, *sıx(maq)* – *sıxıntı*, *gəz(mək)* – *gəzinti* və s. Bu şəkilçilərin köməyi ilə düzələn isimlər bəzən mənaca konkretləşir. Məsələn, *tikinti* təkcə prosessual feili isim mənasında yox, həm də tikilən obyektlər mənasında işlənir; *göyərti* həm göyərmə prosesinin mücərrəd adını, həm də göyərti növlərinin özünə işarə edir (keşniş, soğan, şüyüd və s.).

Azərbaycan dilində abstrakt mənalı isimlərin yaranmasında 1 qeyri-məhsuldar şəkilçi də iştirak edir. Bu, *-ı/-i/-u/-ü* şəkilçisidir, məsələn: *yaz(maq)* – *yazı*, *poz(maq)* – *pozu*, *çək(mək)* – *çəki*, *oxu(maq)* – *oxu*, *qorx(maq)* – *qorxu* və s.

İngilis dilində də feillərdən kifayət qədər mücərrəd mənalı isimlər, yəni feillərin sintaktik derivatları yaranır. Bu prosesdə *-al*, *-ion* (*-tion*, *-ation*), *-ment*, *-ure* (*-ture*/*-sure*/*-ssure*/*-zure*), *-ru*, *-ing*, *-sion*, *-um* kimi suffikslər məhsuldar rol oynayır [4, s. 15]. Bu şəkilçilər, demək olar ki, Azərbaycan dilinin yuxarıda sadalanan şəkilçilərinin semantik ekvivalentləridir. Müqayisə edək: *approve* (bəyənmək) – *approval* (bəyənmə); *arrive* (varid olmaq, gəlib çatmaq) – *arrival* (gəliş); *connect*

(birləşdirmək, bağlamaq) – *connection* (əlaqə, birləşmə); *include* (daxil etmək, salmaq, yerləşdirmək) – *inclusion* (daxil etmə, salma), *submit* (təbə olmaq, asılı olmaq) – *submission* (təbə olma, asılılıq); *agree* (razılaşmaq, uyğunlaşmaq) – *agreement* (razılıq, saziş); *please* (həzz almaq, həzz vermək) – *pleasure* (həzz, ləzzət, məmnunluq), *sign* (imza atmaq, qol çəkmək) – *signature* (imza); *averse* (əleyhinə olmaq) – *aversion* (nifrət); *recover* (sağalmaq) – *recovery* (sağalma), *nurse* (yedizdirmək, xəstəyə qulluq etmək) – *nursing* (xəstəyə qulluq etmə), *behave* (davranmaq) – *behavior* (davranış), *prepare* (hazırlaşmaq) – *preparation* (hazırlıq) və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində bu cür isimlərin yaranması zamanı heç bir morfonoloji hadisə (səsdüşmə, əvəzlənmə və s.) baş vermədiyi halda, ingilis dilində bu zaman əksər feillərin son elementləri ya düşür, ya da dəyişir. Bir daha nəzər yetirək: *approve* – *approval*, *include* – *inclusion*, *submit* – *submission*, *occupy* – *occupation*, *solve* – *solution*.

Bəzən həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feillərdən mücərrəd mənalı isimlərin yaranmasında formal baxımdan heç bir şəkilçi görsənmir, iştirak etmir. Məsələn, ingilis dilində: *love* (feil) – *love* (isim); *flow*, *stream* (feil) – *flow*, *stream* (isim); *struggle* (feil) – *struggle* (isim); *dream* (feil) – *dream* (isim) və s. [2]. *Leksik* (lüğət) baxımdan bu sözlər artikllərin köməyi ilə fərqlənir: *to love* (sevmək) – *a love* (sevgi); *flow*, *stream* (axmaq) – *a flow*, *stream* (axın, axma), *to struggle* (mübarizə aparmaq) – *a struggle* (mübarizə), *to dream* (arzulamaq, yuxu görmək) – *a dream* (arzu, yuxu). Sintaktik baxımdan onlar, əlbəttə, müəyyən kontekstdə (söz birləşmələrində, cümlələrdə) tutduğu mövqe ilə təyin olunur. Məsələn: *We must love our motherland* (feil) – *My love for the motherland is eternal* (isim); *I dream of seeing him again* (feil) – *My dreams come true* (isim); *Cool water flowed between the high mountains* (feil) – *Cold wind flow* disturbed everyone (isim); *Brave men struggled for the defence of their native villages* (feil) – *This struggle was recorded in history* (isim).

Bəs söz yaradıcılığı baxımından formaca heç nə ilə fərqlənməyən bu sözlər arasında hansı əlaqə mövcuddur? İsimlər feillərdən, yoxa feillər isimlərdən əmələ gəlib? Əgər isimlər düzəltmədirsə, onların sözdüzəldici şəkilçisi nədir?

Bu suallara cavab vermək üçün məsələnin başqa dillərlə müqayisəsi onun həllinə kömək edir. Odur ki sözügedən məsələni Azərbaycan və rus dilləri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, doğrudan da, isimlər feillərdən yaranır və onlar xüsusi sözyaratma şəkilçilərinin vasitəsilə yaranır: *sev(mək)* – *sevgi* (Azərbaycan dili); *любу(ть)* – *любовь* (rus dili); *ax(maq)* – *ax-in* (Azərbaycan dili), *мечь* – *меч-ени-е* (rus dili). Deməli, ingilis dilində də *love*, *flow*, *struggle*, *dream* isimləri də eyniköklü feillərdən düzəlmişlər, yəni onlar da düzəltmə (törəmə) sözlərdir. Onların da əsası şəkilçisiz deyil, onların sözdüzəldici (leksik) şəkilçisi var, buna ümumi dilçilikdə sıfır leksik şəkilçi (Ø), sıfır suffiks deyilir. Belə sözyaratma üsuluna rus və Azərbaycan dillərində də təsadüf olunur. Məsələn: *выходить* (çıxmaq) – *выход* Ø (çıxış), *полететь* (uçmaq) – *полёт* Ø (uçuş), *переводить* (tərcümə etmək) – *перевод* Ø

(*tərcümə*), *zanucamь* (*qeyd etmək*) – *zanucь* Ø (*qeyd*) və s; eləcə də Azərbaycan dilində: *görüş(mək)* – *görüş* Ø, *savaş(maq)* – *savaş* Ø, *döyüş(mək)* – *döyüş* Ø və s.

Azərbaycan dilində daha bir məhsuldar sıfır leksik şəkilçili düzəltmə mücərrəd mənalı isimlər vardır. Bunlar ikinci tərəfi *etmək* köməkçi feili ilə düzələn *həll etmək*, *söhbət etmək*, *dəvət etmək*, *zərəfat etmək*, *izah etmək*, *intihar etmək*, *etiraz etmək*, *etibar etmək* kimi çoxsaylı mürəkkəb tərkibli feillərin isimləridir [1], yəni sözyaratma baxımından «*həll etmək*»dən *həll*, «*dəvət etmək*»dən *dəvət*, «*izah etmək*»dən *izah*, «*etibar etmək*»dən *etibar* və s. yaranmışlar. Bunu əsaslandırmaq üçün belə cütlükləri rus və ingilis dillərinə tərcümə etmək olar. Məsələn: *решить* (*həll etmək*) – *решение* (*həll*), *пригласить* (*dəvət etmək*) – *приглашение* (*dəvət*), *объяснить* (*izah etmək*) – *объяснение* (*izah*), *лечить* (*müalicə etmək*) – *лечение* (*müalicə*), *определить* (*təyin etmək*) – *определение* (*təyin*), *выразить* (*ifadə etmək*) – *выражение* (*ifadə*), *требовать* (*tələb etmək*) – *требование* (*tələb*) və s. [8]. Göründüyü kimi, rus dilində isimlər feillərdən *-ni/-anı/-eni-* sözdüzəldici suffiksinin köməyi ilə düzəlir. İngilis dilində də onlar müxtəlif leksik şəkilçilərlə yaranır: *to solve* – *solution*, *to invite* – *invitation*, *to treat* – *treatment*, *to complain* – *complaint*, *to sign* – *signature* və s. [5]. Deməli, Azərbaycan dilində də *həll*, *dəvət*, *tələb*, *təyin*, *izah*, *tərbiyə*, *zərəfat* kimi sözlər mənaca mənsub olduqları feillərdən törəmədir və onların sözyaratma formantı sıfırdır. Bu tipli feili isimlərə ingilis dilində də rast gəlmək mümkündür, məsələn: *to joke* – *joke*, *to protest* – *protest*, *to trust* – *trust*, *to exile* – *exile*, *to explain* – *explain*, *to destroy* – *destroy* və s.

Beləliklə, hazırkı kiçik araşdırma onu deməyə əsas verir ki, feildən düzələn derivatların xeyli hissəsini mücərrəd mənalı isimlər təşkil edir ki, onlar da, əsasən, morfoloji üsulla, yəni leksik şəkilçilərin (suffikslərin) köməyi ilə düzəlir. Elə feili isimlər də vardır ki, onlar maddi baxımdan görünməyən, lakin sözyaratma mənə yükünü (mücərrəd proses) daşıyan sıfır şəkilçisinin (suffiksinin) köməyi ilə əmələ gəlir. Bunu müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi daha aydın göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca-rusca lüğət. 2-ci cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1989.
2. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: “KM” mətbəəsi, 2012.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm və həyat”. Bakı, 2019.
4. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. II nəşr. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2011.
5. Müasir ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğət. Qrammatika. Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2016.

Rus dilində ədəbiyyat

6. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. Москва: Наука, 1977.

7. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Курс лекций. Самарканд, 1971.

8. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1985.

Günay Müzənfər qızı Quliyeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN MÜCƏRRƏD MƏNALI İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə söhbət müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən mücərrəd mənalı isimlərin yaranmasından bəhs olunur. Belə isimlər dilçilikdə feili isimlər və yaxud sintaktik derivatlar da adlanır. Bu isimlər törədikləri feillərdən leksik mənasına görə o qədər də fərqlənmir; feillər hərəkət, hal və vəziyyətin konkret, isimlər isə hərəkət, hal və vəziyyətin mücərrəd adını ifadə edirlər.

Abstrakt mənalı düzəltmə isimlərin feillərdən əmələ gəlməsində hər iki dildə morfoloji üsullardan istifadə olunur, yəni bu isimlər feillərdən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir, bir qisim törəmələr isə sıfır leksik şəkilçisinin vasitəsilə yaranır.

Bu prosesin tədqiqi iki müxtəlif sistemli dilin müqayisəli metodu yolu ilə aparılır.

Gunay Muzanfar Quliyeva

FORMATION OF NOUNS WITH AN ABTRACTED MEANING FROM VERBS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES SUMMARY

The article deals with the formation of derivative nouns with abstract meaning from verbs in modern Azerbaijani and English languages. These derivatives in general linguistics are called verbal nouns or syntactic derivatives. These nouns hardly differ from their producers in lexical meaning; verbs express a specific action, state, and their derivative is the abstract name of this action, state.

In both languages, the formation of derivative nouns with an abstract meaning is carried out in a morphological way, that is, various suffixes are used in their formation, and some of them are formed in the zero way.

The analysis of this process is carried out using the comparative method of two different systems languages.